

ЗОДІАК У ВИДАННЯХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Юлія ЗВЕЗДІНА

Науково-редакційний відділ Музеїв Московського Кремля
Росія, 103132 Москва, Кремль

Висвітлено тему зодіаку в текстах і гравюрах у книгах, виданих у другій половині XVII століття в типографії Києво-Печерської лаври. Автор аналізує алегорії, що прославляють святих («Труби на дні нарочитії празників» Лазаря Барановича) та церковних ієрархів («Стоп» пам'яті померлого київського митрополита Сильвестра Косова, чи Коссова) через образи знаків зодіаку. Порівнюються гравюри та їхні деталі з текстами, що відображають особливості осмислення космосу в релігійній символіці українського бароко. Уявлення про Всесвіт (на рівні тогочасного розвитку науки) втілювалося в яскраві алегорії, відповідно до завдань того чи іншого опусу.

Ключові слова: Зодіак, космос, алегорія, бароко, Лазар Баранович, Сильвестр Косов.

Ми зосередимось¹ на особливостях інтерпретації дванадцяти знаків зодіаку в виданнях Києво-Печерської лаври, зокрема звернемося до двох книг. Перша вийшла 1658 року – це «Стоп яснее превелебному в Богу его милости отцу Сильвестру Косову», створена у Києво-Могилянському колегіумі в пам'ять новопреставленого київського митрополита, померлого в 1657 р. (іл. 1). Наступна – «Трубы на дні нарочитых...», опублікована 1674 року, її автор – чернігівський архієпископ Лазар Баранович.

Відомо, що в західних традиціях віншувальної алегорії у XVI – XVII ст. нормою були «гороскопи», які змальовували стояння планет або знаків зодіаку на небі відповідно до завдань і особливостей прославлення певної особи. «Стоп... Сильвестру Косову» знаменитий ще й тому, що містить вірші, які вказують на зодіак, затьмарений смертю митрополита, і декілька разів згадують знак тельця, під яким настала смерть Сильвестра Косова. Вірші, присвячені цій космічній темі, включено авторами книги до глави, якій передують гравюра – зображення мертвого лева й Христа, який стоїть із хрестом при труні, також у образі лева, увінчаний терновим він-

цем. Тому фрагмент про зодіак починається зі згадки про знак лева. Система порівнянь і низка уподібнень один до одного в тексті досить складна й потребує спеціального дослідження. Ми коротко відзначимо, що у зв'язку з загальним прославленням заслуг і достоїнств митрополита, у віршах він спочатку порівнюється з Сонцем, потім з'являється Сонце, оточене знаками зодіаку, серед яких першим названо лева: «...был, як в Зодіаку, Лев смотрящ...»². Згодом померлого під покровом смерті уподібнюють до лева, замкнутого в темниці. Автори зображують померкле сонце, оточене дванадцятьма знаками зодіаку, які тут набувають злоторящої сили, що несе смерть: «Дванадцять знаков, много злого...», і навіть сумирний зазвичай овен стає злим і агресивним:

*...сам Баранок шкодить,
так бодеть рогом, аж добротъ выходитъ.
И Телець топче, волом чорным ставши,
В жалоу смерти в априлю прибавши...»³*

У віршах ідеться про всі дванадцять знаків зодіаку, починаючи з овна; вони строго йдуть один за одним. Знаки поміщено в дванадцять строф, але якщо одним відво-

Рис. 1 Титульний аркуш книги «Стоп... Сильвестру Косову», яка видана в Києві 1658 року

диться по дві строфи, то інші мають поміститися в одній строфі по двоє. Тут поміж інших злотворців ще раз згадано лева, але це вже не пастир-добродій, як у вступі, про який ми згадували вище, а інший, ворожий знак: «Лев чорний гору над лвом нашим маєт»⁴. Очевидно, автори передбачають зіставлення зображення на гравюрі з виведеним у тексті зодіакальним циклом: померклі знаки зодіаку представляють чорний рік, що приніс смерть Сильвестру Косову. Читачеві пропонують повернутися до гравюри, що передуватиме цій главі в книзі «Стоп...» і уявити зображення померлого лева в катафалку, осяяному

Рис. 2 Деталь гравюри з книги «Стоп...»: митрополит Сильвестр Коссов в образі лева в катафалку поряд із Христом в образі лева.

цим траурним зодіаком (іл. 2).

«Стоп... Сильвестру Косову» слід порівнювати з традицією «Слів при погребі», присвячених духовним особам, які створювалися в Західній Європі в XVI – XVII століттях. Ми не будемо торкатися цієї теми. Звернемося до книги, виданої роком пізніше, також у типографії Києво-Печерської лаври. Це збірка проповідей Іоанникія Галатовського «Ключ разумѣнія», опублікована вперше в 1659 році. Нас тут будуть цікавити не проповіді цього автора, а вміщені в виданні «Науки короткі» – короткі інструкції щодо створення проповідей, а також слів при похованні⁵. Іоанникій Галатовський рекомендує проповідникам кілька тем і предметів, які можуть стати основою для «казань на погребѣ». Він наводить приклади з використанням явищ тваринного світу – мовить про «хамелеонта», радить активно звертатися до герба покійного або до деталі герба – «гел(ъ)мъ, вышше гербу», звертатися до прізвища чи значення імені покійного. Особливо примітна його

Рис. 3 Титульний аркуш книги Лазаря Барановича «Меч духовный», Київ, 1666 р. Збірка Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника.

рекомендація вивести тему слова на погреб із часу, коли настала смерть: «*Можеши в(ъ) казаню оучинити концептъ ѿт часу, в(ъ) которыи оумеръ чловѣкъ*». Як приклад наводиться день тижня і його значення – якщо помер у понеділок, то згадують, що цей день тижня присвячено ангельським силам, тому рекомендується пригадати: «*жебы егѡ Дуиу аггѣлы до Нѣа запровадили*»⁶.

Слід відзначити, що автори «Стоп... Сильвестру Косову» створювали свій текст за тими ж правилами. Активно використана тема часу; наголошено на часі смерті – знаку тельця. У книзі «Стоп...», отже, маємо чудовий приклад особливої риторичної розробки теми часу й зодіакального циклу. Він особливо цікавий тому, що представляє тему зодіаку, розроблену індивідуально, відносно конкретної особи, а саме київського митрополита Сильвестра Косова. Цікаво, що автори створюють алегоричний цикл зодіакальних знаків, не стільки зупиняючися на темі духовного служіння й високого церковного сану, скільки виражаючи в поезії людську скорботу й навіть підкреслюючи особистісне начало, яке достатньо чітко проглядає крізь щільне «гроно» засмучених алегоричних фігур, що складають традиційний ряд знаків зодіаку.

Услід за цим звернемося до книги проповідей Лазаря Барановича «Трубы на дні нарочитії празників Господських...» 1674 р., але спочатку відзначимо присутність теми алегоричного зодіакального кола в інших його текстах, – наприклад, у «Мечі духовному», збірці проповідей, виданих у Києво-Печерській лаврі в 1666 р. (іл. 3). Особливої уваги заслуговує тут його «Слово на Ндлю. й. по Соше(ст): С(т) Дѣа о умноженіи пати хлѣбѡ и двохъ рыбѡ на пять тысящѡ мужєи». Цей текст найяскравіше демонструє прагнення проповідника до духовного витлумачення числових рядів, наповнених необхідним смислом, і таких, що створюють ланки

відображених один в одному, висхідних до вищого, відповідників. У «Словах» Лазаря Барановича чітко простежується обраний автором вектор, чи система семи ступенів, які ведуть до осягнення Божественного смислу. Не спиняючися на цьому спеціально, відзначимо, що в «Слові на Неділю десяту...» згадуються дванадцять кошів із шматками риб і хлібів, що zostалися від трапези, збережені в церкві Дванадцяти апостолів у Константинополі. Згодом дванадцять кошів уподібнюються до апостольського вчення і до самих дванадцяти апостолів, які принесли це вчення. Рештки чудесного харчу представляють покинуту на землі «небесну трапезу». Логічно, що в наступних рядках проповіді зодіакальний цикл постає як небесне відображення й відповідник до цього: «*Поистиннѣ бо єже на Нѣси єсть Кругъ Зодіачен(ъ) имущѣ дванадеса(т) Знаменій Нѣ(с)ны(х), сіе на земли су(т) дванадеса(т) она Коша // яже су(т) знаменія великаго и дивнаго движенія Блѣ(д) ти Бжѣа, из(ъ) них(ъ) же силу умноженія на на(с) щедро(т) Г(с)них(ъ) познавае(м)*»⁷.

Якщо в книзі «Меч духовний» згадка й алегоричні уподібнення зодіакального циклу складають лише окремих фрагмент тексту, то в опублікованих через кілька років «Трубах на дні нарочитії празників...» уся система проповідей засновується на цьому циклі. Ми не можемо не вказати на це унікальне явище в збірках проповідей того часу. Нагадаємо, що проповіді в збірках мали, як правило, два підходи до укладання загального змісту: за ходом церковного року, тобто починаючи з Паски, і далі за колом рухомих церковних свят – так створено й книгу «Меч духовний» – або ж від Новоліття, починаючи з першого вересня, за ходом календаря й чітко фіксованих у ньому нерухомих свят і днів поминання святих. Так організована інша книга проповідей Лазаря Барановича: «Труби на дні нарочитії празників...». Проте автор не обмежується церковним календарем, він ще

Рис. 4 Титульний аркуш книги Лазаря Барановича «Трубы на дни нарочитыя...», Київ, 1674 рік. Збірка Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника (зі збірки Студіону; на книзі є екслібрис Андрея Шептицького)

Рис. 5 Фрагмент гравюри титульного аркуша книги «Трубы...». Збірка Національного музею у Львові.

й активно вводить до простору всієї книги дванадцять знаків зодіаку, що визначають зміну місяців у році. Знаки зодіаку тут, на відміну від поширених у той час астрологічних і гріховних тлумачень «небесних знамень», виявляються цілком підлеглими Церкві й переводяться до сфери духовного тексту так, що стають алегоричними відповідниками образів святих, небесним прославленням їх по-

двигів і чеснот. Знаки є також календарними відповідниками до дня пам'яті святого.

Перш ніж звернутися до тексту, слід уважно розглянути титульний аркуш книги з алегоричною гравюрою, що його прикрашає⁸ (іл.4). Ця складна композиція потребує спеціального дослідження. Це система особливо-го поєднання образів святих і знаків Космосу, що означають єдність Всесвіту, створеного за замислом Творця й організованого за струнками, стабільними циклами – це символи чотирьох вітрів, двох світил, дванадцяти знаків зодіаку. Знаки Зодіаку тут розміщено над образами прославлених святих, згрупованих у десяти знаках – попарно, а у двох знаках – по троє. Якщо знаків – дванадцять, то особливо прославлених святих – двадцять шість, при цьому зодікальний цикл тут представлено не послідовно, а відповідно до потреби віднесення того чи іншого знака до певних святих. Образи святих розміщено по сторонах тексту з назвою книги і видаються сяючими дорогоцінними прикрасами: вони зображені погрудно, в медальйонах, оточені сяючими променями, і згруповані за подобою округлих золотих дробниць із яскравим камінням, що часто застосовувалися тоді в оздобленні окладів. Титульний аркуш у збірнику проповідей «Труби на дні нарочитії празників...» – прекрасний взірець стрункого художнього синтезу необхідного духовного смислу й декоративного рішення. Можливо, він покликаний виконувати і ще одну функцію: розганяти темні марновір'я (пристрасть до астрологічних прогнозів) і демонструвати істинний духовний смисл космічних знаків. Із цього погляду неважко помітити, що знаки зодіаку на гравюрі вельми щільно оточені образами святих (іл.5), нібито підлеглі їм⁹, осяяні образом Богоматері, яка стоїть на півмісяці з вінцем із дванадцяти зір над головою. Можна відзначити й те, що зодікальні знаки надають композиції цікавості – властивості, що мала особливу цінність в

очах проповідників того часу¹⁰.

Тексти проповідей демонструють безпосередній зв'язок із гравюрою титульного аркуша. Так, якщо гравер зобразив Богоматір на півмісяці так, що вона осіняє книгу, а також і весь Космос, то в «Слові первом на Різдво Богородиці» знаходимо рядки, що можуть частково тлумачити цей образ: «...в(ъ) Новоявльшейся Лунѣ видимъ лунныя Рвгги. Сими она бодеть враги: в Тебѣ Прч(с)таѣ Дѣо, избодемъ враги наша Рогами Луны твоѣа...»¹¹. У «Слові второму на Покров Пресвятої Богородиці» знаходимо тлумачення знаку скорпіона, підпорядковане темі проповіді: «В(ъ) Октоврії Слѣнце в(ъ) Скорпіи. Сей воздухъ мутитъ, и время болѣзненно творитъ(ъ). Сгда Бѣа на воздухъ, наступаетъ на скорпію, наступаетъ на Аспида... и не сквернитъ Воздуха»¹². Тим самим позначена перемога над злотворним знаком і його підлеглість вищим Божественним силам. У «Слові сьомому на Різдво Христове» наведено пряме уподібнення дванадцятизоряного вінця над головою Марії, осяяної сонцем, до дванадцяти знаків зодіаку: «ѿ Дванадесати Свѣздъ на главѣ Мрїи, о Дванадесати М(с)цехъ знаменїе имѣйте...»¹³.

Ми спеціально зупинимося на деяких особливостях смислової архітекτονіки «Слова сьомого на Різдво Христове», оскільки вони особливо цікаві у зв'язку з темою нашого повідомлення. Передусім слід відзначити присутність у цьому тексті алегоричного тлумачення зодіакального знаку водолія: «Слѣнце в(ъ) Воднику: дѣа нѣа бѣ, якв земля безводнаѣ; якв дождь с(ъ) Нѣсе на руно снїде. Излїахся якв вода: Омыеши ма и паче снѣга оубѣлюся»¹⁴. Крім того, саме в цій проповіді Лазар Баранович активно звертається до теми календаря за відліком років від Різдва Христового і перелічує всі сезони року. Кожен сезон він витлумачує символічно, у сфері духовної алегорії. При цьому інтерпретація пір року містить побажання

благ і вказує на шлях до спасіння. Це не випадково: хоча початком церковного Новоліття стає перше вересня, Різдво Христове – також свято, яке відкриває рік. Нагадаємо, що реформа календаря, за якою Новий Рік у Росії почали відзначати з першого січня, проведена в 1700 г. Водночас в Україні, як і в інших православних землях і країнах Східної Європи, це сталося раніше. Особливий інтерес у цьому відношенні становлять тексти проповідей українських проповідників, які то поєднують декілька традицій у відліку Нового року, то наголошують саме на дні першого січня. Так, в «Огородку» Антонія Радивиловського (Київ, 1676 г.) ми знаходимо проповідь на Обрізання Господнє, в якій особливо відзначено перший день Нового року, що збігається з цим церковним святом¹⁵. У Лазаря Барановича в «Трубах на дні нарочитії празників...» весь порядок книги вибудовано за ходом року, починаючи з церковного Новоліття. Проте цікаво, що й зимове новорічне свято відзначено по-особливому. Проповідник склав саме новорічну святкову проповідь, що містить поздоровлення, подані ніби як духовна гірлянда. Як згадувалося вище, в гірлянді вплетені побажання блага й спасіння душі в усяку пору року, починаючи з весни, яку уявляють як «першу ластівку», що показує путь спасіння: «На Весну гласъ вопїющѣхъ въ Пустыни, якв Ластовица воспоетъ, да мысленній Славїе Цркви, пѣти будутъ. Лѣто будетъ горячо: въ Огненныхъ азыцехъ Дхъ Сѣй снїдетъ, всі грѣхъ(в) терніе попалитъ. Єсень будетъ плвды оумноженна: Рай тол чрево явися мысленный, в(ъ)немж Бж(с)твенный Садъ, ѿ него же ядше живы будемъ...»¹⁶. Наголосимо, що саме в цій проповіді Лазар Баранович згадує «звїздохетців», але не тих, що несуть темні й гріховні передбачення, а в зв'язку зі святковими поздоровчими побажаннями благ: «На сей Новый ѿ Рож(д)ства Хѣа Ро(к), Звѣздо-четци, да блговѣствую(т) намъ всѣ блгаѣ;

будеть Рокъ плодовиый, будетъ изобилный и в(ъ) зимъ: Хлѣбъ бо сошедый с(ъ) Нбѣ Раж(д)ает(ъ)са»¹⁷. Проповідник має на увазі, звичайно, євангельських волхвів і магів, які йшли за вказівкою Віфлеємської зорі поклонитися Немовляті Христу. Водночас, неважко передбачити, що автор міг мати на увазі й вельми поширені в усі часи святкові пророцтва на Новий рік.

Продовжимо тему астрологічних віщувань, з якою, як виглядає з низки проповідей Лазаря Барановича, Йоанникія Галятовського, Антонія Радивиловського, проповідники були досить добре знайомі, інтерпретуючи це явище в сфері духовного слова й тим позбавляючи гріховності, якщо не засуджуючи відкрито. Звернемо увагу на «Слово на святих трьох святителів, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустаго» із «Труб на дні нарочитії...». Темою проповіді є формула «*И сіи Тріє єдино су(т)*», що відразу вказує на подібність з образом Святої Трійці. Услід за цим автор згадує трьох святителів як образ «трієх звѣздъ на Црковном(ъ) Нбѣ»¹⁸. Далі йде фрагмент, що виявляє автора знавцем астрологічних елементів, переведених у сферу богослів'я, та їхньої інтерпретації: «*Бгословомъ Триугль, Свѣздохетцем(ъ) Третахъ нарицает(ъ)са, коим(ъ) Планином(ъ) прилучаетса, блгое изобразует(ъ). Бгослови, Триуглом(ъ) изобразуют(т) Тр(о)цу Стую* (тут – трикутник як знак Трійці. – Ю. З.)»¹⁹. Таким чином, проповідник подає трьох святителів – отців православної Церкви – як блага явлення трьох планет у небі. Він спеціально наголошує, що небо це – Церковне, у сфері богослів'я його так тлумачать і розуміють. Проте космічне відображення цього є в астрології, а головне – в самому небі, як реальна присутність доброзичливого поєднання трьох планет. Поєднання реально-го й невимовного, Божественного пронизує значну частину проповідей того часу. Безпосереднім втіленням цього, як ми вважаємо,

стали іконописні образи, що представляли будову Космосу з небесними сферами, сімома планетами й знаками зодіаку²⁰. Чи можна намагатися відповідати на питання: чи було поклоніння такому образу ще й входженням до сфери благого Божественного Космосу з його планетами, світилами й зорями?

Переїдемо до теми поклоніння святині, своєрідно визначеній по-богословськи витлумаченням знаком зодіаку. Це «Слово на перенесення Мощей святих страсотерпців Бориса і Гліба». Лазар Баранович передусім показує святих братів як вище відображення зодіакального знаку близнят: «*Что в(ъ) Зодіи на нбси Близнеци, то в(ъ) Нбѣ Црковном(ъ) Два Брата, Борисъ и Глѣбъ, рукама встѣм(ъ) подають блгаа, оу нихъ просащимъ, ѿверзаю(т) встѣм(ъ) Ср(д)ца...*»²¹. Далі в проповіді знаходимо заклик прийти на поклоніння святим мощам. У «Трубх на дні нарочитії...» Святі Борис і Гліб стійко відповідають знаку близнят і осмислюються як вище, Божественне відображення небесного сузір'я. У «Слові на оубієння святих страсотерпців Бориса і Гліба» міститься фрагмент, який визначає цю Божественну перевагу: сузір'я затьмарюється саявом святості двох братів. Тут же подано богословське тлумачення астрологічного впливу знаку, який порівнюється з допомогою святих, із панівною силою їх покровительства: «*...в(ъ) Нбсномъ Звдіи Близнеци, оуклоняют(ъ)са пре(д) Близнецами в(ъ) страданіихъ Борисомъ и Глѣбомъ: лучшаа помощь земли ѿ сихъ Близнецвѣхъ, неже ѿ овыхъ бываетъ. егда Близнеци на Нбси съ Слнцемъ, тогда дѣйственаа сила Слнца двоит(ъ)са: овогда бо сухо и тепло бывает(ъ), овогда же мокро и зимнѣ... Сугубѣ дѣйствени сіи Близнеци нийи, Борисъ и Глѣбъ, суще выну на Нбси съ истинны(м) слнцем(м): чайте толикѣа теплоты слнчныхъ... млтвам(и) ихъ стѣми за нами къ Бгу*»²².

Лазар Баранович звертається до теми знаків зодіаку й тоді, коли виникає потреба

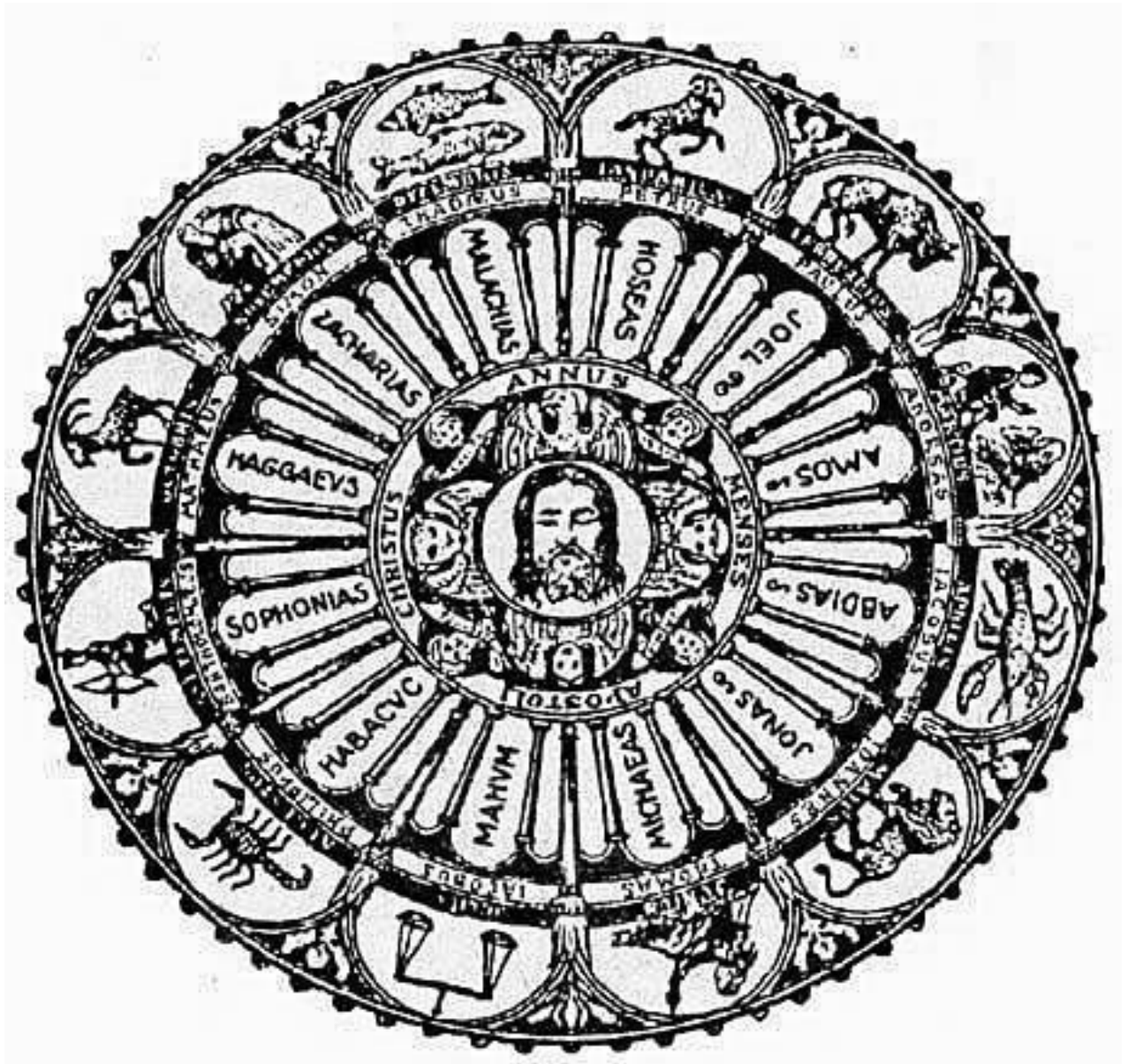

Рис. 6 Зображення Христа, символів євангелістів, імен старозавітних пророків і знаків зодіаку в західноєвропейській традиції (з кн.: А. Саплин, *Астрологический энциклопедический словарь*. — М., 2001)

створити виразний образ особливо шанованого святого. Його подвиги в земному житті проєктуються на будову неба й можуть відобразитися в будь-якій сузір'ї зодіаку, що збігається з ним алегорично. Лаконічно, але разом із тим надзвичайно яскраво представлено апостола Петра – рибалку, який «оулови в(ь) Нб(с)ном(ь) Зодиї рибы»²³. Показово, що цей образ присутній у «Слові на погреб пас-

тиря», де показано, як добродісний пастир, який турбується й дбає про створє стадо, потрапивши після смерті на небо, стає втіленням євангельських учителів та є паралеллю до наріжного каменя Церкви – апостола Петра.

За текстами проповідей у «Трубах на дні нарочитії...» простежується й ще одна особливість роботи автора з символом і мета-

форою. Інколи Лазар Баранович вставляє до проповіді внутрішню риму, інколи – пропонує гру слів, засновану на співзвучності й так уподобану авторами західноєвропейського маньєризму й бароко. У православних духовних текстах цей прийом використовувався також, і яскравим свідченням цього є фрагмент із «Слова на святого великомученика Феодора Стратилата». До того ж, цей фрагмент повністю збігається з темою нашого повідомлення, і ми не можемо його не зачитувати: «*Нб(с)ны(й) Зодій имѣт(ъ) стрѣльца своегѡ. земны(й) Слодѣй Лікиній, имѣтѣ стрѣлцы своа, иже Стѣгѡ Феодѡра, положиша въ знаменіе себѣ, и такѡ овстрѣлаху...*»²⁴. Звернемо увагу на риторичну антитезу, особливо яскраво позначену перегуком звуків: *Небесный Зодий – земний злодій*. Небесний знак стрільця протиставляється земним стрільцям, які умертвили святого. Отже, Лазар Баранович визначає ще й абсолютну протилежність земного и Небесного: земне несе муки й смерть, Небесне якщо й відображається в ньому, то в іншій грані, що містить символічно тотожне явище (у цьому разі сузір'я стрільця), але не злобне смертоносне діяння. Так реальне сузір'я стає сяючою не небосхилі алегоричною фігурою, відображенням Небесної слави й подвигу святого.

Насамкінець відзначимо, що вивчення знаків зодіаку за текстами книг видання Києво-Печерської лаври дало нам змогу представити деякі особливості їх сприйняття й інтерпретації провідними духовними авторами тієї епохи. Примітно, що всі ці тексти демонструють знання астрології, безперечно, у колі наук, які вивчалися в комплексі загальної духовної освіти. Нагадаємо, що в Україні навчання могло проводитися за західними виданнями²⁵. У системі західного богослів'я астрологія була християнізована, Божественний космос поставав не тільки в оточенні дванадцяти знаків Зодіаку, але й осяяний фігурами дванадцяти апостолів з образом Хри-

ста в центрі²⁶ (іл. 6). Це відображалось не тільки в текстах, але й у творах образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва. Особливу роль ця система духовних уявлень про будову Космосу відіграла в оздобленні годинників XVI–XVII ст., особливо великих астрономічних годинників, якими прикрашали храми²⁷. Астрологія в духовній культурі православ'я викликає особливий інтерес. Як показують тексти провідних українських проповідників другої половини XVII ст., сузір'я та їх тлумачення, найтісніше пов'язані з темою проповіді, декорували духовне слово, мовлене в храмі, і, крім того, поєднували елементи народної просвіти з захоплюючими елементами – на рівні духовної освіти того часу.

Від упорядника. Переклад з російської Галини Насенко. Усі цитати вивірені перекладачем за оригіналами, за винятком уривків із книжки «Стоп Сильвестру Косову» (примітки 2, 3, 4). Річ у тім, що цього видання в Україні немає, збереглися лише 4 примірники: два в Санкт-Петербурзі і два в Москві. Тому цитати з цього видання подано за публікацією віршів у мережі: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto52.htm>

¹Перша публікація статті: Звездина Ю. Зодиаки в изданиях Киево-Печерской лавры второй половины XVII века // IX Научные чтения памяти И.П. Болотцевой. Ярославль, 2005. Ця робота є продовженням дослідження, представленого на Наукових читаннях пам'яті Ірини Болотцевої в 2003 р.: Звездина Ю. Космос в духовной культуре второй половины XVII – начала XVIII века // VIII Научные чтения памяти И. П. Болотцевой / Ярославский художественный музей. – Ярославль, 2004. – С. 3-17.

²Стоп ясне превелебному в Богу его милости отцу Сильвестру Коссову. Київ, 1658. Арк. 33 (пагінація нова). Ми використовували примірник із зібрання Відділу рідкісних книг Російської державної бібліотеки. Прізвище митрополита вказано тут відповідно до написання у вказаному виданні: Коссов.

³Там само.

⁴Там само.

⁵Наука албо способ зложеня казаня на погребі. — Иоанникий Галатовский. Ключ разумѣнія. Київ, 1659. Арк. CMS зв. і далі.

⁶Там же. Арк. СНА.

⁷Лазарь Барановичъ,. Меч духовный. Київ, 1666. Арк. РМД.

⁸Щиро дякую співробітникам Музею книги й книгодрукування України за надану можливість роботи з примірником книги із зібрання цього музею.

⁹Можливо, цим пояснюється й порушення послідовності зодіакального циклу — не образи святих підлеглі руху знаків, а знаки підібрано відповідно до системи образів.

¹⁰Про це зацікавлення неодноразово нагадував Іоанникій Галатовський у «Науці складання проповідей» із «Ключа розуміння».

¹¹Лазарь Барановичъ, Трубы на дни нарочитыа... Київ, 1674. Арк. АІ.

¹²Там само. Арк. МЕ.

¹³Там само. Арк. РКД зв.

¹⁴Там само.

¹⁵Див.: Антоний Радивилловский. Огородок. Київ, 1676. С. wSI.

¹⁶Лазарь Барановичъ, Трубы на дни нарочитыа... Арк. РКД зв.

¹⁷Там само.

¹⁸Там само. Арк. РЗА зв.

¹⁹Там само.

²⁰Детальніше див., наприклад: Звездина Ю. Космос в духовной культуре второй половины XVII — начала XVIII века // VIII Научные чтения памяти Ирины Петровны Болотцевой / Ярославский художественный музей. Ярославль, 2004.

²¹Лазарь Барановичъ, Трубы на дни нарочитыа... Арк. CS.

²²Там само. Арк. СНЕ зв., CHS.

²³Там само. Арк. ТЗІ зв.

²⁴Там само. Арк. РОВ.

²⁵Деякі з них можна побачити, наприклад, в експозиції Державного музею-заповідника «Чернігів стародавній».

²⁶Кожному апостолу відводився свій знак зодіаку. Існувало декілька версій цієї відповідності. Детальніше див.: Саплин А. Астрологический энциклопедический словарь. — М., 2001. — С. 48-49.

²⁷В Європі збереглися декілька зразків великих астрономічних годинників. Найвідоміший — великий астрономічний годинник собору в Страсбурзі XVI ст.; прекрасний годинник XV ст. з дерев'яними розфарбованими фігурами апостолів прикрашає кафедральний собор у Іданську.